

*До спеціалізованої вченої ради ДФ 20.051.049
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 79*

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора історичних наук, професора

Орлик Світлани Владиславівни

**на дисертацію Стеценка Володимира Івановича на тему «Діяльність
цензурних органів в українських губерніях (1905–1917 рр.)»,**

**подану до захисту у спеціалізовану вчену раду ДФ 20.051.049 у
Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника на
здобуття ступеня доктора філософії в галузі 03 «Гуманітарні науки» за
спеціальністю 032 «Історія та археологія».**

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Дисертаційне дослідження Стеценка Володимира Івановича на тему «Діяльність цензурних органів в українських губерніях (1905–1917 рр.)» присвячено важливій проблемі історії формування інформаційного суспільства.

Прагнення сучасного українського суспільства до утвердження демократичних свобод, які поряд з іншим базуються на свободі слова та вільному доступу до інформації – має розвивати демократичні підходи до системи цензури як історично невід’ємної функції владних структур. У громадянському суспільстві основу цензурних обмежень становлять правові гарантії свободи слова та інформації, що забезпечують вільний розвиток творчості, виховують високий рівень інформаційної компетентності.

Попередні періоди історії України (імперський та радянський) характеризуються посиленням контролем цензурних органів не лише за діяльністю ЗМІ, а й спробами за допомогою спеціальних обмежувальних заходів вплинути на розвиток національної культури, загальмувати розгортання національно-визвольного руху. У часи царської Росії цензура була засобом формування громадської думки, утвердження єдиної ідеології й захисту імперських інтересів. Задля захисту своїх політичних та економічних інтересів та утримання влади самодержавний режим завжди праг поставити під контроль засоби масової інформації, друкарні та громадян які здатні своєю

творчістю і вмінням впливати на громадську думку (письменників, художників, журналістів, акторів, вчителів, викладачів тощо). Для таких цілей створювалася система спеціальних цензурних органів та інших допоміжних органів із подібними функціями для подальшого застосування репресивних заходів.

Тож, актуальність проблеми, яку обрав Володимир Стеценко для свого історичного дослідження обумовлена необхідністю з'ясувати сутність інформаційної політики імперського уряду у складні і переломні періоди в історії Російської імперії, істотно розширити наукові знання щодо діяльності поліційно-охоронних установ самодержавства в українських губерніях, доповнити загальну картину розвитку національного руху тощо.

Дисертація виконана в рамках загальної наукової теми: «Суспільно-політичні трансформації в Україні XIX – початку XXI ст.» (0118U003849) кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та їхня наукова достовірність.

Дисертаційна робота Стеценка В. І. є самостійним, ґрунтовним науковим дослідженням. Обґрунтованість наукових положень, висновків та рекомендацій, наведених у дисертації, забезпечується постановкою та вирішенням завдань, проведенням теоретичного аналізу з використанням загально- та спеціально наукових методів дослідження.

Сформульована мета та поставлені завдання повністю реалізовані в процесі дослідження, результати якого відображені у роботі, а також в узагальненому вигляді сформульовані у висновках дисертації що виносяться на захист.

Наукова новизна одержаних результатів і повнота їхнього викладу в опублікованих працях. полягає у тому, що в роботі вперше комплексно висвітлено інституційну діяльність органів цензури в українських губерніях Російської імперії, зокрема, охарактеризовані особливості їх інституалізації,

кадрового забезпечення та повсякденної роботи; доведено взаємозв'язок між особливостями соціально-економічного, суспільно-політичного, національного характеру регіонів підросійської України і відповідною направленістю в роботі цензурних органів; зафіксовані періоди посилення і послаблення пильності у нагляді за інформаційним простором, оцінено ефективність роботи відповідних органів нагляду за друком; істотно доповнено соціо професійний портрет цензора як імперського чиновника; встановлений поіменний список цензорів, які працювали у досліджуваний період, проаналізовані їх життєві і кар'єрні траєкторії; подальшого розвитку набуло дослідження особливостей формування та втілення у практику цензурного законодавства в Російській імперії 1905-1907 рр., військово-цензурного законодавства 1914-1917 рр., зокрема, зроблений наголос на використанні тимчасового екстраординарного законодавства для посилення кодифікованих цензурних норм.

Дисертація пройшла належну наукову апробацію, її основні положення викладено у 8 наукових публікаціях: одна з яких у Польщі, чотири – у фахових наукових виданнях України, три – у збірниках наукових праць, матеріалах наукових конференцій. Вважаємо, що отримані результати матимуть й практичне застосування, насамперед в узагальнюючих працях з історії України та спеціалізованих лекційних курсах.

Оцінка змісту дисертаційної роботи, її завершеність. Не викликає заперечень структура роботи: вона побудована за проблемним-хронологічним принципом, складається із 3-х розділів (містять у собі 10 підрозділів), які відзначаються внутрішньою логікою та аналізом, що сприяло реалізації задумів автора, висновків та списку використаних джерел та літератури.

У вступній частині дисертації Володимира Стеценка обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, завдання роботи, методологічні аспекти, сформульовано й обґрунтовано хронологічні межі та територіальні рамки, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, форми їх апробації.

У першому розділі – *«Історіографія, джерела та методи дослідження»* – Стеценко В. І. здійснив аналіз стану наукової розробки теми, джерельну базу, використану для написання дисертації та обґрунтовано теоретико-методологічні принципи наукового пошуку.

У дисертаційному дослідженні В. Стеценка здійснено науковий аналіз використаних джерел, які за видовим принципом та спеціальними ознаками було поділено на 5 груп: 1) законодавчі та підзаконні акти; 2) ділова документація відповідних державних установ; 3) матеріали тогочасних періодичних видань; 4) джерела особового походження, насамперед, епістолярій, мемуари та спогади; 5) опублікована статистична, довідково-біографічна, бібліографічна інформація.

Позитивним у роботі є те, що основу дисертаційного дослідження складають матеріали центральних та обласних архівів України (використано 224 справи з 9 фондів).

У дисертації враховано відповідні методологічні принципи, що забезпечили послідовність і системність наукової студії, практичне пізнання об'єкта.

У другому розділі *«Організаційні засади функціонування інституту цензури»* визначені організаційно-правові засади функціонування інституту цензури в Російській імперії, охарактеризовано систему цензурних органів, що діяли в Україні, їхній кадровий склад, професійні і кар'єрні траєкторії цензорів.

Важливим є те, що здобувач виокремив параграф розділу дисертації для дослідження юридичної складової функціонування інституту цензури в Російській імперії. Враховуючи специфіку цензурного законодавства автор здійснив аналіз розвитку цензурного законодавства упродовж XIX – початку XX ст., акцентуючи увагу на особливостях застосування владою спеціальних правових цензурних режимів у кризові для імперії періоди.

Здійснивши аналіз владних заходів у сфері реформування цензурного законодавства на початку XX ст. автор прослідковує певне усвідомлення правлячим режимом необхідності його пом'якшення, яке було розпочате ще до подій революції 1905–1907 рр. і було пов'язане з активізацією діяльності земсько-ліберальної опозиції. Автором проведено аналіз імператорського

маніфесту «Про удосконалення державного устрою» від 17 жовтня 1905 р. у частині дарування свободи слова та надано характеристику «періоду безцензурності» (19 жовтня – 24 листопада 1905 р.). Обґрунтовано твердження про те, що у так званий «період безцензурності» влада дозволила лише «випустити пар», а вже 24 листопада 1905 р. було оприлюднено «Тимчасові правила про періодичні видання», які відміняли попередній порядок цензури, але не відмінили владний контроль за поширюваною інформацією. З 1906 р. влада відновлює дію заборонних цензурних норм: 18 березня 1906 р. вводилися у дію «Доповнення до тимчасових правил про періодичні видання», а 26 квітня 1906 р. «Тимчасові правила про неперіодичні видання». Відповідно нових нормативно-правових актів за порушення періодичними виданнями цензурного законодавства вдсятеро збільшувалися штрафи (від 300 до 3000 руб.); відновлювалася попередня цензура на журнальні та газетні ілюстрації (в т.ч. сатиричні журнали).

Водночас, акцентовано увагу на тому, що поряд з посиленням цензурного законодавства, влада застосовувала норми раніше впроваджених законів «Про посилену охорону», «Про воєнний стан» тощо, які також містили норми встановлення контролю над інформаційним простором.

Значне місце приділено розгляду нереалізованих владних проєктів щодо ухвалення нового цензурного статуту, особливостям цензурного режиму на передодні та у роки Першої світової війни, процедурі ліквідації системи цензурних органів Тимчасовим урядом.

Дисертантом реконструйовано систему цензурних органів, що діяли в українських губерніях Російської імперії упродовж 1905-1917 рр., яка включала: спеціалізовані цензурні органи підзвітні Головному управлінню у справах друку (ГУД); спеціальні (особливі) підрозділи Головного управління пошти і телеграфів; інші органи державної влади та посадові особи, повноваження яких передбачали здійснення цензури (губернатори та віце-губернатори, поліція, митниця).

Значна увага приділена структурі та організації діловодства у Головному управлінні у справах друку, обставинам та причинам розширення мережі цензурних органів, проектам вдосконалення або оптимізації мережі органів контролю за інформаційним простором.

У ході дослідження В.Стеценком встановлено, що ухваленні впродовж 1905-1906 рр. нові законодавчі акти у сфері періодичних та неперіодичних видань не вплинули на штат цензурних органів, відбулося лише перейменування посад у штатному розписі. Замість посади цензор запроваджувалася офіційна назва – інспектор у справах друку. Звернуто увагу на те, що попри всеохопність цензурного контролю в Російській імперії шляхом вибудови розгалуженої мережі регіональних цензурних органів штат професійних цензорів був відносно до інших державних спецорганів незначним (станом на 1905 р. – 141 цензор). Проте функціонувала велика кількість чиновників дотичних до здійснення цензури, які не входили до штату цензурного відомства, за підрядним наймом залучалися перекладачі різних іноземних мов, професори, священики, вчителі тощо.

Досліджуючи кадрове забезпечення інституту царської цензури дисертант акцентував увагу на освітніх та професійних вимогах, заробітній платі і столовими виплатами залежно від класу займаної посади.

В. Стиценко розглянув підходи до обрання кандидатур цензорів центральних органів та місцевих підрозділів у Києві та Одесі. Автор доводить, що більшість службовців цих органів мали високий освітній рівень, значний досвід роботи та займали свої посади досить тривалий термін. Київські цензори зазвичай поєднували свої професійні обов'язки з активною громадською роботою у монархічному русі, страждали російським націоналізмом та антиукраїнофільством, деякі з них були відомими публіцистами (Т. Флоринський, С. Щоголев) та/або прийшли у цензурну справу з освітньої сфери. Цензори Одеси, у більшості, були класичними бюрократами які збудували кар'єру по відомству міністерства внутрішніх справ.

У дисертації переконливо доведено те, що в цензурних органах Харкова та Катеринослава службовці постійно змінювалися, мали низьку кваліфікацію та розцінювали свою роботу як тимчасовий проміжний етап до виходу на пенсію або переведення на вищі посади у системі МВС. Тож у цілому, автор дійшов висновку, що професійних цензорів було досить мало.

У третьому розділі *«Діяльність цензурних органів в українських губерніях»* висвітлено загальні та окремі (регіональні) особливості роботи відповідних органів у Києві, Одесі, Харкові та Катеринославі, досліджено тематичні пріоритети в інформаційному контролі, оцінено ефективність їх реагування на потенційні для влади інформаційні загрози.

В дисертаційному дослідженні Стеценка В. І. висвітлено основні напрямки діяльності Київського тимчасового комітету у справах друку (до 12 травня 1906 р. – Канцелярія київського окремого цензора), інспектора у справах друкарень та книжкової торгівлі, які обслуговували умовно визначений цензурний район – Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та частково Полтавської губерній. Автором доведено, що майже половина суспільно-політичного контенту у м.Києві належали українським виданням (з 9 періодичних видань суспільно-політичного характеру 4 видання: «Рада», «Слово», «Рідний край» (переведено з Полтави), «Україна» (колишня «Киевская старина») - друкувалися українською мовою; 1 видання: «Dsenik Kjowski» - польською).

Масове порушення цензурними органами Києва судових справ за статтею 129 Статуту кримінального судочинства (пропаганда антиурядових учень і суджень) свідчить про намагання повернути контроль над інформаційним простором. Найбільше діставалося опозиційним друкованим виданням «Раді» та «Громадській думці», які сплачували штрафи по декілька разів на рік.

Автором дослідження констатовано, що контроль за інформацією громадсько-політичного, соціально-економічного характеру складав понад 50% усього робочого часу цензорів. Проте не менш важливим у діяльності Київського комітету у справах друку був контроль за дотриманням суспільної моралі та

загальної благопристойності у пресі, недопущення несанкціонованої реклами медичних послуг та медпрепаратів.

У роки Першої світової війни Київський тимчасовий комітет у справах друку змушений був поступитися монополією на цензуру інформаційного простору Південно-Західного краю та Лівобережжя органам військової цензури і стати фактично другорядною цензурної інституцією із консультативними функціями. В. Стеценко доводить, що надзвичайні повноваження в умовах воєнного стану, дали змогу губернській владі реанімувати Емський указ 1876 р., адміністративними і репресивними заходами було призупинено всіляку українську видавничу справу.

Досліджуючи діяльність цензурних органів м. Одеси дисертантом було констатовано, що саме губернським керівництвом Півдня України та одеськими цензорами вперше в Російській імперії був вироблений і застосований поетапний механізм боротьби з опозиційною пресою та безконтрольною видавничою діяльністю. Вжиті на території Південно-Східній Україні у 1905-1906 рр. радикальні заходи, були згодом взяті на озброєння для відновлення державного контролю за пресою по всій Російській імперії.

Значне місце у дисертаційному дослідженні присвячено статистичним та порівняльним підрахункам щодо переслідування цензурою різної за змістом та призначенням друкованої продукції, виокремлені специфічні заходи, що вживалися губернською владою для встановлення контролю над опозиційною, єврейською, гумористичною пресою. Претензії та переслідування «одеської цензури» були прямопропорційні до ступеню опозиційності газети.

У дисертаційному дослідженні висвітлено особливості функціонування поштової цензури в українських губерніях Російської імперії. Акцентовано увагу на тому, що основним завданням органів поштової цензури була перевірка періодичних видань, що надходили з-за кордону за підпискою підданих Російської імперії або інших осіб, що проживали на її території. Однак неофіційним і більш важливим була перлюстрація приватної кореспонденції цікавих для влади адресатів.

В. Стеценко, цілком слушно зазначає, що особливість київського «чорного кабінету» була пов'язана не тільки з тим, що він мав інституційне прикриття у вигляді поштової цензури (точніше – Цензура іноземних газет та журналів при київській поштовій конторі), значними об'ємами роботи, але й найбільшим шпигунським скандалом напередодні Першої світової війни. У київській поштовій конторі, і зокрема у «чорному кабінеті», понад 40 років працював Карл Зіверт – підданий Російської імперії австрійського походження. Який виявився подвійним агентом Австро-Угорської імперії та Німеччини.

Загалом, дисертант констатує, що у роки Першої світової війни поштова цензура стала майже всеохоплюючою, до 90% кореспонденції відкрито перевірялася уповноваженими особами. Успіх поштової цензури упродовж 1914-1917 рр. був обумовлений у тому числі попередньо напрацьованою таємною практикою.

У висновках дисертації автором логічно підсумовано результати дослідження відповідно до поставлених завдань. У них інтерпретовано опрацьований фактологічний матеріал, акумульовано ключові авторські узагальнення.

Загалом дисертація справляє позитивне враження, розділи дисертації логічно пов'язані між собою, що свідчить про комплексний підхід до розв'язання поставленої проблеми.

Аналіз змісту дисертації дає підстави зазначити, що об'єкт, предмет, мета і завдання дисертаційного дослідження відповідають спеціальності «032 Історія та археологія», а отже і профілю спеціалізованої ради ДФ 20.051.049.

Зауваження і дискусійні положення. Необхідно зауважити, що позитивна оцінка отриманих Володимиром Івановичем Стеценком наукових результатів, не означає відсутності в роботі недоліків і дискусійних положень, висвітлення яких сприятиме більш повній та об'єктивній характеристиці отриманих результатів:

1. На думку опонента, В. Стеценком некоректно визначено 5 дослідницьких завдань, у той час як дисертація складається із 10 параграфів об'єднаних у три розділи. Методологічно правильним було б визначити

дослідницьке завдання для кожного параграфу, тим більше, що в кожному з параграфів цієї дисертації реально досліджуються різні наукові проблеми, які б і мали бути окреслені як окремі дослідницькі завдання.

2. Використовуючи сучасні методологічні підходи до визначення проблеми яка висвітлюється у структурних підрозділах дисертації (С.17) доцільно було б їх формулювати більш науково. (Наприклад: «2.1. Цензурне законодавство 1905-1917рр.», пропонується «2.1. Трансформаційні зміни імперського цензурного законодавства 1905-1917рр.»; «3.1. Діяльність «київської цензури»», пропонується «Створення та діяльність цензурних інституцій київського цензурного району (Південно-Західного краю та Лівобережжя)» тощо).

3. Досліджуючи стан наукової розробки теми, згадуючи в тексті прізвища окремих дослідників, у деяких випадках, не вказувалися посилання на їхні праці (С.27, 30).

4. Використовуючи міждисциплінарні методи дослідження, доцільно було б більш ширше використовувати джерельну базу імперського цензурного законодавства шляхом проведення безпосереднього аналізу текстів законодавчих актів, а не обмежувати своє дослідження оглядом праць інших дослідників які аналізуали ці закони. При цьому, у списку використаних джерел необхідно посилатися на конкретні назви законодавчих актів. Наприклад:

- Временные правила по цензуре: Закон от 12 мая 1862 г., №38270. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). СПб., 1865. Соб. 2-е. Т. XXXVII. С. 430-431.

- О передаче цензурных комитетов и отдельных цензоров из Министерства народного просвещения в Министерство внутренних дел: Указ от 14 января 1863 г. № 39162. ПСЗ РИ. СПб., 1866, Собр. 2-е., Отд.1, Т. XXXVIII. С.61-62.

5. Розглядаючи праці істориків радянської доби доцільно було б конкретизувати терміни: «офіційно-охоронний» та «буржуазно-ліберальний», які застосовувалися відносно груп праць дорадянської історіографії з проблем

розвитку державного охоронно-карального інституту у сфері інформації (С. 28-29).

6. Вказуючи на особливостях діяльності цензурних установ і акцентуючи увагу на короткотерміновість існування українських періодичних видань, на наш погляд, дисертант невдало, наводить приклад газет РУП «Гасло», «Селянин», «Добра новина», «Праця» (с. 55). Справа у тому, що зазначені періодичні органи друкувалися за межами Російської імперії (Галичина, Буковина), завозилися в країну контрабандним шляхом і не підпорядковувалися цензурним інституціям.

7. Здобувач зазначає, що «у 1906 р. найбільше дісталось і без того дотаційним українськими меценатами «Раді» та «Громадській думці»» (С.125). У 1906 р. газету «Громадська думка» штрафували 12 разів, а в серпні цього ж року вона була зовсім закрита, у 1907р. редактора газети «Рада» М. Павловського штрафували 7 разів (С.124–126).. У цьому контексті важливо було б визначитися чи впливала мова видання на упереджене відношення цензорів, а відповідно й кількості накладення адміністративних штрафів.

8. Доцільно було б навести приклади судових справ, чи постанов генерал-губернатора відносно констатації суті правопорушення та винесеного рішення про притягнення до відповідальності редакторів україномовних друкованих видань, друкарень (ув'язнення, арешт, адміністративний штраф, знищення накладу газети (книги), тимчасве чи повного припинення діяльності друкарні, літографії, редакції газети тощо). Це дозволило б конкретизувати факти (можливе фабрикування справи, порушення процедури притягнення до відповідальності), а також проаналізувати можливість упередженого ставлення до україномовних видань (в т.ч. співвідношення ступеня тяжкості правопорушення з видом і мірою покарання).

9. У списку використаних джерел вказуються архівні справи, які не використовуються у посиланнях по тексту [90-98].

10. Наводячи цитати з російськомовних джерел доцільно було б перекласти їх українською.

Проте, зазначені зауваження мають рекомендаційний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження.

Загальний висновок про дисертаційну роботу, її відповідність встановленим вимогам Міністерства освіти і науки України. Дисертація Стеценка Володимира Івановича «Діяльність цензурних органів в українських губерніях (1905 – 1917 рр.)» є самостійним, оригінальним, цілісним і завершеним науковим дослідженням, повністю вирішує поставлені завдання і відповідає вимогам та відповідає вимогам пп. 9-18 «Тимчасового порядку присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 167 від 6 березня 2019 р. (із змінами), а її автор Стеценко Володимир Іванович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія», галузі знань 03 «Гуманітарні науки».

Офіційний опонент

доктор історичних наук, професор, професор
кафедри історії, археології, інформаційної
та архівної справи Центральноукраїнського
національного технічного університету

С. В. Орлик

Підпис професора С.В. Орлик з а с в і д ч у ю

Проректор з наукової роботи
Центральноукраїнського національного
технічного університету, д.с.н. професор

О.М. Левченко

Прикарпатський національний
університет ім. В. Стефаника
Вх. № 03.04-2022
від 15.04.2022